

УДК 364-786.2

ШЛЯХИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ НА СХОДІ УКРАЇНИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

П.В.Ворона,

Національна академія державного управління при Президентові України

Email: voron67@ukr.net

ORCID: 0000-0002-6755-9023

У статті розкрито шляхи соціальної реабілітації учасників українсько-російської війни на Сході України у розрізі вітчизняного та зарубіжного досвіду. Виокремлено найбільш ефективні технології соціальної реабілітації за участі як громадського сектору (передусім волонтерів), так і держави. Запропоновано шляхи модернізації державної політики соціальної реабілітації учасників війни на Сході України на основі досвіду США.

Ключові слова: соціальна реабілітація учасників бойових дій, українсько-російська війна, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), ветеранські клуби, АТО, волонтери.

WAYS OF SOCIAL REHABILITATION OF PARTICIPANTS OF UKRAINIAN-RUSSIAN WAR IN THE EAST OF UKRAINE: INTERNATIONAL EXPERIENCE

P.V.Vorona,

National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

The article reveals the ways of social rehabilitation of the participants of the Ukrainian-Russian war in the east of Ukraine in the context of domestic and foreign experience. The most effective technologies of social rehabilitation are identified, both with the participation of the public sector (primarily volunteers) and with the participation of the state. The ways of modernization of the state policy of social rehabilitation of the participants of the war in the East of Ukraine on the basis of the US experience are suggested.

Key words: social rehabilitation of participants in hostilities, Ukrainian-Russian war, post-traumatic stress disorder (PTCR), veteran clubs, ATO.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Російсько-українська війна на Сході нашої держави, зрежисована і розв'язана “путінським режимом”, завдає українському суспільству, українським сім'ям непоправних втрат. Лише полтавців – бійців та волонтерів, які боролися за незалежність і цілісність України, за час російської агресії з 2014 р. загинуло близько 200 осіб. Сотні тисяч наших співгромадян змушені були залишити свої домівки на тимчасово окупованій території Донецької і Луганської областей, рятуючись від страшного лихоліття війни. Справдилось у черговий раз твердження Головного отамана військ УНР Симона Петлюри “Шлях звільнення кожної нації густо кропить кров'ю. Нашої – так само. Кров'ю чужою і своєю. Ворожою і рідною” [12, с. 3]. Останні події свідчать про те, що справжньої свободи і незалежності для нації без жорстокої боротьби не буває.

У 2016 р., за оприлюдненими даними Міністерства оборони (МО), в Україні було зафіксовано 63 випадки самогубства серед військових. І

хоча офіційна статистика щодо психічних травм і розладів серед учасників бойових дій до сьогодні відсутня, більшість фахівців причиною самогубств вважає посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). Сам термін “травма” у мовних словниках довгий час означав фізичне поранення, ушкодження, і лише на початку 80-х рр. ХХ ст. поняття травми почали вживати щодо явищ, пов'язаних із психічним станом людини та значно ширшими проблемами (дитяча, культурна, історична травма та ін.), що виникають у житті людини.

За даними МО України, кожен десятий учасник війни на Сході України отримав фізичне поранення різного ступеня тяжкості. Але при цьому складно оцінити стан психічного здоров'я майже 300 тис. учасників україно-російської війни на Сході України, які вже повернулися додому, оскільки психологічні наслідки пережитого можуть мати відтермінований характер і “наздоганяти” людину в майбутньому. Сьогодні вже понад 4 тис. учасників бойових дій мають офіційний статус інвалідів війни, і досвід пережитого залишається з ними назавжди, а часто й нагадує

© Ворона П.В., 2018

про себе в повсякденному житті. ПТСР, як і будь-яка хвороба чи психічний розлад, є завжди там, де існують насильство, смерть, війна.

В Україні нині налічується близько 300 тис. учасників бойових дій на Сході України. Навіть при нинішньому пасивному перебігу боїв ця цифра може значно збільшитися. За нею стоять активні люди віком 20–40 років. Це ті, кого потрібно інтегрувати в мирне життя. Зараз соціальна допомога держави учасникам бойових дій обмежується матеріальними виплатами. Але завдання щодо реабілітації ветеранів значно ширші і передбачають: повернення громадян-учасників війни до мирного життя, надання їм допомоги у працевлаштуванні, формування поваги до військової служби і людей, які її пройшли, мотивації вибирати військову кар'єру, активізацію національно-патріотичного виховання за участі тих, хто зі зброєю в руках захищав суверенітет та свободу України.

Тому **мета дослідження** – запропонувати на основі світового досвіду більш дієві шляхи реабілітації учасників гібридної війни України з Росією.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження впливу інститутів держави та громадського сектору на напрями соціальної реабілітації учасників українсько-російської війни на Сході України є актуальними, але вплив інститутів держави на цей процес маловивчений, хоча вже накопичено достатній вітчизняний й зарубіжний досвід. Цей напрям досліджень є сферою інтересів багатьох науковців, політологів та практиків-управлінців, а особливо психологів, серед них: Д.Вельтищев [2], Е.Лазебна [5], І.Малкіна-Пих [7], М.Матяш [8], Д.Панченко [11], В.Ромек [13], Н.Тарабрина [14], І.Хрипливий [16], Л.Худенко [8], Г.Циганенко [9] та ін. Значний внесок у соціальну реабілітацію учасників бойових дій на Сході України роблять волонтерські організації, зокрема психологічна кризова служба ГО “Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій” [9], “Мистецька криївка” та інші численні волонтерські та громадські організації учасників АТО.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Результати теоретичного аналізу досліджуваної проблеми доводять, що ПТСР пов'язаний з труднощами лікування: людина, яка постійно страждає від нав'язливих спогадів, нічних кошмарів, нападів страху, агресії, постійного очікування загрози, вбачає полегшення саме в тому, щоб не згадувати, а тим більше – не обговорювати пережите. Іноді ветерани шукають

порятунку в алкоголізмі, наркотиках, намагаються витіснити спогади іншими гострими відчуттями. Останній, радикальний спосіб позбутися щоденного жаху – суїцид. За словами дружини ветерана війни в Іраку із США, “знадобилося 2 роки та 9 спроб самогубства, щоби чоловік нарешті погодився прийняти допомогу” [15]. Заохотити ветерана обговорювати про виниклі після війни перед ним проблеми – неймовірно складне завдання. Держава належної уваги цьому не приділяє, часто психологічна допомога, що надається “за побажанням учасника війни” у санаторіях та госпіталях, є формальною. Майже ніхто з бійців не визнає, що йому потрібна психологічна допомога і що він має ПТСР. Тому головне завдання державних інститутів у цьому разі полягає в тому, щоб дуже уважно поставитися до проблем ветеранів і ненав'язливо підвести їх до згоди отримати соціально-психологічну допомогу. Важливо розробити тонкий механізм такого моніторингу потреби і можливості впливу. Для цього потрібно знати особливості перебігу ПТСР, використовувати вже набутий досвід його подолання і розуміти роль у цьому органів державного управління, органів місцевого самоврядування, громадських формувань. Вирішення зазначених проблем ветеранів безпосередньо стосується національної безпеки країни.

Часто на ветерана діє нав'язане суспільством побоювання здаватися “слабким”, що блокує його відкритість. У розмові з психологом, психотерапевтом чи дружиною військової часто боїться почути критику чи згадати подію, за яку він відчуває провину. Наприклад, американські ветерани (Афганістан, Іран, В'єтнам) рідко згадують про страх: “Замість цього вони говорять про сором, провину або жаль. Вони намагалися бути героями, захистити слабкого, врятувати своїх хлопців, узяти висоту. Але потім вони помилково вбивали цивільних, примушували себе пройти повз поранену дитину, зрештою, втрачали свій момент істини”. Тому острах засудження стає на заваді лікуванню, алевилікуватися без його подолання майже неможливо. “Людина після повернення з війни змінюється, – зазначає психолог Ф.П'юселік. – Вона більше не може повністю довіряти партнеру, батькам, своїм кращим друзям. Єдиний, хто, як їй здається, його зрозуміє – інший солдат, який був “там”, навіть якщо вони ніколи не зустрічалися”. Тому, на думку іншого солдата, це чи не єдиний спосіб умовити військового обговорювати свою післявоєнну проблематику. Він може вмовити ветерана звернутися до психолога або відвідати групові зустрічі ветеранів. У США ці функції покладаються на ветеранські організа-

ції, психологічну допомогу можна отримати через Міністерство у справах ветеранів [15].

В Україні ветерани з ПТСР справляються часто самотужки, за допомогою своїх громадських організацій або окремих волонтерських проєктів активістів. Іноді до цих проєктів долучаються органи місцевого самоврядування, які сприяють створенню умов для посттравматичної стресової реабілітації бійців.

Наприклад, Полтавська обласна рада єдина в Україні з 2015 р. запровадила власну програму соціальної адаптації та оздоровлення військово-службовців – учасників боїв на Сході країни та осіб, які у складі добровольчих батальйонів брали участь в АТО, дітей віком до семи років загиблих бійців у рамках обласної комплексної програми.

Так, для вказаної категорії осіб та членів їхніх родин проводиться оздоровлення в оздоровчих закладах області одночасно з наданням психологічних, реабілітаційних та інших послуг. Зокрема, протягом 2015–2016 рр. 3623 учасники АТО та члени їхніх сімей пройшли оздоровлення. Також було вирішено питання оздоровлення дітей віком до семи років загиблих бійців спільно з матерями. Міські та районні центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді закуповують санаторно-курортні путівки відповідно до Закону України “Про публічні закупівлі” шляхом укладення угод із санаторно-курортними закладами. Члени сімей загиблих забезпечуються санаторно-курортними путівками строком не менш як на 18 календарних днів [10].

Полтавська обласна рада однією з перших визнала учасниками бойових дій бійців добровольчих батальйонів та надала їм заслужені пільги і статус. У 2015 р. обласною радою для вшанування героїзму бійців українсько-російської війни на Сході України була заснована відзнака I-II ступенів “За вірність народу України”.

Серед українських так званих “фахівців з проблем учасників АТО” була поширена теза про те, що близько 93% учасників війни мають психічні проблеми, що, звичайно, відображає “науковий” рівень цих фахівців, але водночас формує упереджене ставлення до ветеранів з боку суспільства і негативно впливає на їхню самооцінку. Насправді майже 20% (500 тис.) американських ветеранів, які служили під час війни в Іраку й Афганістані, переживали ПТСР і глибоку тривалу депресію. У жінок-військових ПТСР часто пов'язаний із сексуальними домаганнями щодо них чи фізичним насиллям. Ветерани США, які пережили травми й нервові розлади, справили відчутний вплив на розвиток американської системи охоро-

рони здоров'я, соціальних служб, громадських ініціатив. Прямо екстраполювати цю статистику на Україну не варто, але вона дає приблизне уявлення про масштаби цього явища і в Україні [4].

Дослідивши досвід США та роботи багатьох українських волонтерів, можна стверджувати, що найкраще процес реабілітації та повернення до мирного життя в громадських структурах учасників війни відбувається тоді, коли вони збираються разом. Не випадково навіть за часів існування СРСР тодішня влада приділяла серйозну увагу ветеранським організаціям та різним патріотичним заходам. З одного боку, це було нав'язування свого ідеологічного впливу ветеранській аудиторії, а з другого – створювалися умови для максимально можливого спільного перебування та спілкування ветеранів. Спілки ветеранів діють до цього часу, хоча вже й ветеранів Другої світової війни – учасників бойових дій залишилося дуже мало. Але досвід їхньої роботи є повчальним.

Одним з напрямів такої роботи є проведення різного роду масових заходів, що привертають увагу до проблем ветеранів, або заходів щодо їх ушанування. Останнім часом стають популярними ветеранські ігри (спортивні змагання), до яких залучають як інвалідів (які демонструють унікальну силу духу – характеру, що надзвичайно повчально для молоді), так і ветеранів війни на Сході України, чим створюються умови для того, щоб відволіктися від трагічних та болісних спогадів. В офісах громадських організацій ветерани часто організують змістовний відпочинок – створюють свого роду ветеранські клуби там, де є можливість пограти в різні ігри, взяти цікаві книги, попити чай-каву і головне – поспілкуватися з бойовими побратимами, які добре розуміють стан один одного, що дає можливість зняти стрес, не звертаючись до психотерапевта. Оскільки рівень вітчизняної психіатрії у питаннях реабілітації учасників війни на Сході України залишається досить низьким, психологічну допомогу надають переважно волонтерські організації (заслуговує на увагу приклад “Мистецької криївки” та ін.).

У США створено розгалужену систему адаптації ветеранів, на яку виділяється понад 60 млрд дол. щорічно. За кілька років у цій країні зуміли побудувати дієву систему реабілітації ветеранів.

Зокрема, у бюджеті США на 2015 р. на задоволення потреб ветеранів було закладено 68,3 млрд дол. Більшу частину грошей використано на медичне та психологічне відновлення людей, які брали участь у військових діях. Хоча в Асоціації ветеранів США вважають, що держава могла б робити більше, оскільки сучасні солдати,

які воювали в Іраку, страждають сильніше, ніж їхні колеги, які брали участь у війнах у Кореї або В'єтнамі. За даними асоціації, людина, яка воювала в Іраку, з часом починає скаржитися на 10–14 хвороб, тоді як особи, які воювали у В'єтнамі, зверталися до лікарів лише з чотирма проблемами. Крім того, економіка США не здатна була забезпечити роботою відразу всіх осіб, які повернулися з армії. А за даними міністерства оборони США, тільки 57% осіб, які брали участь у військових діях, можуть далі нормально продовжувати службу. І справа тут не лише у фізичних пораненнях – більшість з них не готова до бойових дій психологічно. Але і до мирного життя колишніх військових дуже складно адаптувати. Зараз Америка поступово намагається вирішити проблеми, що виникають у колишніх солдатів у звичайному житті. На думку професора Меттью Фрідмана з Національного центру по боротьбі з посттравматичним синдромом, ветерани – абсолютно нормальні люди, які ще можуть принести користь економіці країни, але за умови, якщо соціалізувати їх, дати їм роботу, а не висловлювати лише співчуття [1; 4; 6; 15].

За програмою уряду США, більш як 200 осіб у 2015–2016 рр. повинні були отримати протези для кінцівок, керовані за допомогою думки: спеціальні датчики приєднуються до нервових закінчень, а сигнали від них надходять до механічних деталей протеза. У США для ветеранів діє мережа зі 150 госпіталів і 600 клінік по всій країні. При цьому уряд не збирає добровільні внески для лікування поранених солдатів, хоча громадські організації і збирали пожертви, адже військи воювали за країну і вона має їх забезпечувати всім необхідним та повернути до мирного життя [1; 4; 15].

Багатьох американських військових, які повернулися з Афганістану та Іраку, від ПТСР рятує не допомога держави, а групи самопомоги ветеранів війни, які створюються у США, і вони є свого роду психотерапевтичними групами, побудованими за таким самим принципом, що й група “Анонімні алкоголіки”. Цим групам не потрібні професійні психотерапевти. Там збираються люди, які отримали схожий досвід війни, діляться один з одним своїм болем, спогадами, сподіваннями. Вони розуміють один одного з півслова, і таке спілкування є дієвим, часто може вберегти від самогубств, запобігти насильству, алкоголізму і наркозалежності. Створення таких груп не вимагає великих фінансових витрат.

В Україні теж потрібно створювати подібні групи психологічної самопомоги ветеранів війни. Доцільно, щоб вони працювали при вете-

ранських клубах, офісах громадських організацій (ГО) учасників АТО. Це реальний шлях порятунку і вихід для багатьох. Проте психологічна реабілітація учасників бойових дій у нашій країні майже відсутня, в госпіталі лікування від ПТСР зводиться до приймання нейролептиків і заспокійливих, велика частина суспільства сприймає бійців, які повернулися з війни, як хворих і намагається їх цуратися. Так, хоча ветерани війни майже всі травмовані, але вони в жодному разі не хворі, не потребують співчуття або поблажливого ставлення до себе. Вони неймовірно сильні, мають безцінний досвід і самостійно можуть справитися зі своїми переживаннями [8; 9].

В Україні багато тренінгів для бійців, що повертаються з війни в мирне життя, проводять волонтерські громадські організації. Дуже важливою особливістю тренінгів є те, що їх мають проводити самі бійці-ветерани: солдати із солдатами, офіцери – з офіцерами.

Датчанкою Дітті Марчер, яка протягом 30 років працює з ПТСР після безлічі конфліктів по всьому світу, розроблена програма для Данії, де на 6,5 млн жителів припадає кількості тисяч учасників бойових дій. Ця програма дала вражаючі результати: група ветеранів, які повернулися до мирного життя, розробила програму по роботі з дітьми з неблагополучних сімей, і за 3 роки рівень дитячої та підліткової злочинності в окремо взятому місці знизився з 60 до 15%. І це лише один з прикладів [9]. Досить помітно на посттравматичну реабілітацію ветеранів впливає навчання, що створює умови великої завантаженості і максимального напруження з орієнтацією на результат та успіх. Багато з теперішніх військовослужбовців, які стали до лав американської армії після трагедії 11 вересня, пройшли Ірак та Афганістан. Саме для їх успішної реінтеграції було значно розширено програми, які дають змогу військовим навіть після завершення служби впевнено почуватися в суспільстві. Піклуватися про реінтеграцію військових починають відразу із початку їх служби.

Одним з основних елементів таких програм є доступ до вищої освіти, яка у США є дорогою. Тим, хто понад 36 місяців служив у регулярних військах після подій 11 вересня 2011 р., держава повністю сплачує витрати на вищу освіту. За менший строк служби допомога призначається пропорційно до часу, проведеного в зоні бойових дій. У деяких випадках можливість здобути безкоштовну освіту ветеран може передати дружині, чоловікові або дітям. Окремо під час служби Міністерство оборони оплачує навчання військового в цивільному коледжі, якщо воно проводиться

у його особистий час. Військова служба відкриває можливість небагатим американцям здобути хорошу освіту [1].

Більшість бійців АТО – це люди, які вже мають освіту, тому проблема полягає не в необхідності здобуття вищої чи професійної освіти, а в подоланні ПТСР. Багато осіб, які брали участь у бойових діях, бажають кардинально змінити своє життя. Перед ними необхідно відкрити нові можливості, що є важливою умовою реабілітації.

У західній практиці (зокрема американській) вкрай актуальними є програми, що стимулюють відкриття власної справи для ветеранів або навчання для цього.

У серпні 2017 р. у США налічувалося близько 20,5 млн ветеранів, майже 75% з них проходили службу під час військових конфліктів. Більш ніж 50% ветеранів належать до працездатного населення (6,4% від загальної кількості працездатного населення країни). Тому їх соціально-економічна адаптація, зокрема шляхом організації власної справи, у США, є важливою проблемою, розв'язання якої полегшить повернення до мирного життя. При цьому близько 12% від загальної кількості американських ветеранів вже мають власний бізнес. Крім того, 25% воїнів, які служили в Іраку та Афганістані, висловили бажання започаткувати власну справу [6].

Сьогодні у США вирішення соціально-економічних проблем ветеранів покладається на низку міністерств та федеральних агенцій. Задоволення потреб колишніх військовослужбовців опікується Міністерство у справах ветеранів США, персонал якого налічує 380 тис. осіб, а бюджет становить близько 180 млрд доларів. Цей державний орган координує свою діяльність із Міністерством оборони і Міністерством охорони здоров'я та соціального забезпечення США. При цьому, впроваджуючи окремі напрями політики підтримки ветеранів, міністерство співпрацює зі спеціалізованими федеральними агенціями. Освітні ініціативи у сфері підприємництва також підтримує Міністерство у справах ветеранів США, яке оплачує навчальні курси, запропоновані Центром розвитку малого бізнесу (SBDC), зі створення бізнес-планів, підтримки експорту та імпорту, допомоги в аналізі ринку тощо. Скористатися освітніми можливостями можуть як ветерани, які тільки планують почати власну справу, так і ті з них, які вже є власниками бізнесу. Також передбачена можливість повторного проходження курсів вищого рівня. Навчання підприємницької діяльності доповнює низка інших можливостей для навчання та працевлаштування [6].

Російська агресія, що триває на Сході України, призводить до подальшого збільшення кількості демобілізованих бійців. В Україні вже сформувалася ціла соціальна каста, яка потребує психологічної реабілітації та соціально-економічної адаптації. Це передбачає поєднання зусиль влади, бізнесу, громадськості й самих ветеранів АТО з метою мобілізації обмежених ресурсів та максимального врахування інтересів усіх зацікавлених сторін щодо створення сприятливих умов для успішного пристосування ветеранів до мирного життя.

Створення власного бізнесу ветеранами може бути ефективним інструментом їх адаптації. Для цього насамперед потрібні розробка та формування освітніх програм спільними зусиллями громадськості, бізнесу та держави щодо ведення підприємницької діяльності ветеранами АТО [6].

Неоціненне значення для психологічної адаптації учасників бойових дій має їх ушанування, і особливо вшанування пам'яті загиблих товаришів. Так, у 1926 р. Конгрес США прийняв резолюцію, яка закликала всі американські штати 11 листопада вшанувати ветеранів Першої світової війни, а 1 червня 1954 р. це свято було перейменовано в День ветеранів і відтоді він присвячувався ветеранам усіх війн США.

У лютому 2013 р. в окрузі Ерат штату Техас більш як 30 тис. осіб прийшли прощатися з національним героєм Америки, військовим снайпером Крісом Кайлом. Кайл став національним героєм: фільм про його долю, що вийшов на екрани в кінці 2014 р., зібрав у прокаті понад 300 млн дол. і номінований на 6 премій Американської кіноакадемії [1; 4].

День Пам'яті (*англ.* Memorial Day) – національний день пам'яті США, який відзначають щорічно в останній понеділок травня. Він присвячений пам'яті американських військовослужбовців, загиблих у всіх війнах і збройних конфліктах, у яких США коли-небудь брали участь. У цей день американці відвідують кладовища і військові меморіали; прапор США приспущено до полудня за місцевим часом. Багато американців вважає День пам'яті фактичним початком літа. Традиційно він супроводжується сімейними заходами, пікніками і спортивними подіями.

Пенсійне забезпечення громадян США, звільнених з дійсної військової служби, є складовою державної системи соціального захисту військовослужбовців і одним з основних елементів їх матеріального стимулювання та соціальної реабілітації. Американська система пенсійного забезпечення військовослужбовців є комплексною і включає власне військову пенсію, пенсію за про-

грамою федерального соціального страхування та особисті відрахування військовослужбовців на персоналізовані пенсійні рахунки. За оцінками експертів Міністерства праці США, завдяки такій схемі пенсійного забезпечення військовослужбовці на сьогодні є найбільш соціально захищеною професійною групою населення в країні.

Військові пенсіонери та члени їхніх сімей мають право на безкоштовне використання соціальної інфраструктури військових баз: військових готелів та кемпінгів, пільгових магазинів, центрів підтримки сім'ї та дитячих центрів, спортивних комплексів і полів для гольфу. Для користування пільгами достатньо пред'явити спеціальну "ідентифікаційну картку військового пенсіонера".

Відповідно до американського законодавства військові пенсіонери мають також істотні податкові пільги. Всі виплати, які одержують пенсіонери від Міністерства у справах ветеранів, звільнюються від сплати прибуткового податку. До цих виплат відносять допомогу на здобуття освіти, підвищення кваліфікації, гранти, продовольчі виплати та пенсії з інвалідності.

У цілому організація пенсійного забезпечення громадян Сполучених Штатів Америки, звільнених з дійсної військової служби, сприяє привабливості і перспективності служби в національних збройних силах і збереженню в них найбільш підготовлених фахівців, а також позитивно впливає на морально-психологічний стан особового складу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Досвід соціальної реабілітації військових зарубіжних країн, що переживають ПТСР, є важливим і необхідним для використання в Україні, особливо стосовно підтримки державою різноманітних форм надання психологічної допомоги учасникам бойових дій. Це можуть бути заходи, що проводять органи державної влади й інституції, створені ними, чи створені органами

місцевого самоврядування комунальні заклади, заклади громадських організацій та структури, створені самими учасниками війни на Сході України. Найбільш оптимальними і дієвими є такі форми надання посттравматичної допомоги: участь у ветеранських клубах, групи психологічної самопомоги, відкриття власної справи та навчання, ушанування загиблих героїв та допомога інвалідам, родинам загиблих, надання соціальних гарантій. Держава з допомогою всіх інституцій і механізмів має сприяти поверненню до мирного життя тим, хто її захищав. При цьому значна увага має приділятися військовим професіоналам, які все ж хочуть повернутися на службу у ЗСУ – їх потрібно виявляти і повертати у стрій, на роботу у військові училища або військкомати, на військові кафедри, у школи (викладачі військової підготовки, учителі, вихователі у військових ліцеях та ін.). Їхній досвід участі у бойових діях є цінним для забезпечення обороноздатності країни, національно-патріотичного виховання молоді і нації загалом.

Українські військові фахівці, які брали участь у бойових діях, уже користуються попитом на ринку праці у європейських країнах як професійні інструктори, а в Україні вони часом не знаходять собі застосування. Для багатьох країн агресивний синдром радянської імперії Росії становить реальну загрозу, і їм потрібні досвідчені фахівці, що пройшли східний фронт. Соціальна реабілітація військових та переселенців, що потерпають від ПТСР, повинна бути комплексною, в ній мають бути задіяні всі інститути громадянського суспільства та влади, але координувати цю роботу повинні державні органи влади. Ветерани АТО є активною суспільною групою, що чутливо реагує на соціальну несправедливість, і це теж варто враховувати у державній політиці та заходах щодо забезпечення національної безпеки.

Список використаних джерел

1. Бедратенко О. Від рядового до доктора наук – як США створюють найкращу армію світу. Голос Америки [Електронний ресурс] / О. Бедратенко // Ветерани. UA. – Режим доступу : <http://veterano.com.ua/novini/6966-vid-ryadovogo-do-doktora-nauk-yak-ssha-stvoryuyut-najkrashchu-armiyu-svitu>
2. Вельтищев Д. Ю. Острые стрессовые расстройства: факторы прогноза и профилактики затяжного течения / Д. Ю. Вельтищев // Соц. и клинич. психиатрия. – 2010. – № 2. – С. 48–51.

References

1. Bedratenko, O., "From Private to Doctor of Science – How the US is creating the world's best army", available at: <http://veterano.com.ua/novini/6966-vid-ryadovogo-do-doktora-nauk-yak-ssha-stvoryuyut-najkrashchu-armiyu-svitu> (Accessed 17 February 2018).
2. Vel'tishhev, D.Ju. "Acute stress disorders: factors of prognosis and prevention of protracted course", *Social'naja. i klinicheskaja psihiatrija*, vol. 2, pp. 48–51.
3. Vorona, P.V. and Vorona, L.I. (2016), "Post-traumatic syndrome caused by the area of the Anti-terrorist operation, and features of its overcoming: pedagogical

3. Ворона П. В. Посттравматичний синдром, викликаний зоною АТО, та особливості його подолання: педагогіко-психологічні аспекти / П. В. Ворона, Л. І. Ворона // *Імідж сучас. педагога.* – 2016. – Вип. 9 (168). – С. 49–53.
4. Куклін Д. Війна з собою [Електронний ресурс] / Д. Куклін. – Режим доступу : www.korydor.in.ua
5. Лазебная Е. О. Преодоление психологических последствий воздействия экстремального (травматического) стресса: посттравматическая стрессовая адаптация / Е. О. Лазебная // *Психология адаптации и социальная среда: современные подходы, проблемы, перспективы* / Л. Г. Дикая, А. Л. Журавлева (ред.). – М. : ИП РАН, 2007. – С. 561–575.
6. Ліпиріди О. Бізнес-освіта для ветеранів АТО. Зарубіжний досвід [Електронний ресурс] / О. Ліпиріди. – Режим доступу : <https://ua.112.ua/mnenie/biznes-osvita-dlia-veteraniv-ato-zakhidnyi-dosvid-425555.html>
7. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005. – 960 с.
8. Матяш М. М. Український синдром: особливості посттравматичного стресового розладу в учасників антитерористичної операції [Електронний ресурс] / М. М. Матяш, Л. І. Худенко // *Український медичний часопис: актуальні питання клінічної практики.* – 2014. – № 6 (104). – Режим доступу : <http://www.umj.com.ua/article/81802/ukrainskij-sindrom-osoblivosti-posttravma-tichnogo-stresovogo-rozladu-v-uchasnikiv-antiteroristichnoi-operacii>
9. Ми пережили: техніки відновлювання для сімей, військових, цивільних та дітей / Психолог. кризова служба ГО “Укр. асоц. фахівців з подолання наслідків психотравм. подій” ; за наук. ред. Г. Циганенко. – Київ : Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – 200 с.
10. Обласна комплексна програма соціального захисту і соціального забезпечення населення області на 2013–2020 роки [Електронний ресурс] / Полтав. обл. рада. – Режим доступу : <https://docs.google.com/viewer?url=http://oblrada.pl.ua/ses/6/31/1.pdf>
11. Панченко Д. И. Избранные вопросы фронтальной невропатологии / Д. И. Панченко ; Военно-санитар. упр. 4-го Укр. фронта. – Б. м. : [б. и.], 1944. – 112 с.
12. Петлюра С. В. Статті / С. В. Петлюра ; упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – Київ : Дніпро, 1993. – 341 с.
13. Ромек В. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / В. Г. Ромек, В. А. Конторович, Е. И. Крукович. – СПб. : Речь, 2005. – 256 с.
14. Тарабрина Н. В. Основные итоги и перспективные направления исследований посттравматического стресса / Н. В. Тарабрина // *Психол. журн.* – 2003. – № 24 (4). – С. 5–19.
15. Україні на заздрість: Як в США реабілітують ветеранів [Електронний ресурс] // *Корреспондент.net.* 2015. – 23 лют. – Режим доступу : <https://korrespondent.net/world/3482506-ukrayne-na-zavyst-kak-v-ssha-reabylytyruuit-veteranov> and psychological aspects”, *Imidzh suchasnoho pedahoha*, vol. 9 (168), pp. 49–53.
4. Kuklin, D., “War with yourself”, available at: www.korydor.in.ua (Accessed 20 February 2018).
5. Lazebnaja, E.O. (2007), “Overcoming the psychological consequences of extreme (traumatic) stress: post-traumatic stress adaptation”, in: Dikaja, L.G. and Zhuravleva, A.L. (editors) (2007), *Psichologija adaptacii i social'naja sreda: sovremennye podhody, problemy, perspektivy* [Psychology of adaptation and social environment: modern approaches, problems, prospects], Institute of Education of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation.
6. Lipiridi, O., “Business education for Veterans of Antiterrorist operation. Foreign experience”, available at: <https://ua.112.ua/mnenie/biznes-osvita-dlia-veteraniv-ato-zakhidnyi-dosvid-425555.html> (Accessed 10 February 2018).
7. Malkina-Pyh, I.G. (2005), *Jekstremal'nye situacii* [Extreme situations], Jeksmo, Moscow, Russian Federation.
8. Matiash, M.M. and Khudenko, L.I. (2014), “Ukrainian syndrome: peculiarities of post-traumatic stress disorder in participants of antiterrorist operation”, *Ukrains'kyj medychnyj chasopys: aktual'ni pytannia klinichnoi praktyky*, vol. 6 (104), available at: <http://www.umj.com.ua/article/81802/ukrainskij-sindrom-osoblivosti-posttravma-tichnogo-stresovogo-rozladu-v-uchasnikiv-antiteroristichnoi-operacii> (Accessed 15 February 2018).
9. Tsyhanenko, H. (ed.), *My perezhlyly: tekhniki vidnovliuvannia dlia simej, vijs'kovykh, tsyvil'nykh ta ditej* [We survived: renovation techniques for families, military, civilians and children], Psychological crisis service of the NGO “Ukrainian Association of Specialists on the Consequences of Traumatic Events”, Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
10. Poltava Regional Council, “Comprehensive program of social protection and social security of the population of the region for 2013-2020”, available at: <https://docs.google.com/viewer?url=http://oblrada.pl.ua/ses/6/31/1.pdf> (Accessed 14 February 2018).
11. Panchenko, D.I. (1944), *Izbrannyye voprosy frontovoj nevropatologii* [Selected issues of military neuropathology], Military-sanitary department of the 4th Ukrainian Front, Ukraine.
12. Petliura, S.V. (1993), *Statti* [Articles], Dnipro, Kyiv, Ukraine.
13. Romek, V.G., Kontorovich, V.A. and Krukovich, E.I. (2005), *Psichologicheskaja pomoshh' v krizisnyh situacijah* [Psychological assistance in crisis situations], Rech', St. Petersburg, Russian Federation.
14. Tarabrina, N.V. (2003), “Main results and perspective directions of posttraumatic stress research”, *Psichologicheskij zhurnal*, vol. 24(4), pp. 5–19.
15. *Korrespondent.net* (2015), “Ukraine envy: How the US rehabilitate veterans”, 23 February 2015, available at: <https://korrespondent.net/world/3482506-ukrayne-na-zavyst-kak-v-ssha-reabylytyruuit-veteranov>

16. Хрипливий І. Синдром АТО [Електронний ресурс] / І. Хрипливий // Експеримент. – Режим доступу : <http://experyment.com.ua/sindrom-ato/>

na-zavyst-kak-v-ssha-reabylytyruuit-veteranov (Accessed 12 March 2018).

16. Khrypivyy, I., "Antiterrorist Operation Syndrome", available at: <http://experyment.com.ua/sindrom-ato/> (Accessed 12 March 2018).

Ворона Петро Васильович,

доктор наук з державного управління, доцент,
професор кафедри парламентаризму та політичного менеджменту,
Національна академія державного управління при Президентіві України,
Голова Всеукраїнської спілки ветеранів "Братерство батальйону "ФЕНІКС",
депутат Полтавської обласної ради,
03057, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 20

Цитування: Ворона П. В. Шляхи соціальної реабілітації учасників українсько-російської війни на Сході України: зарубіжний досвід / П. В. Ворона // Вісн. НАДУ. Серія "Державне управління". – 2018. – № 3 (90). – С. 55–62.

Стаття надійшла: 18.06.2018

Схвалено до друку: 27.08.2018

Vorona, Petro V.,

Doctor of Sciences in Public Administration,
Associate Professor, Professor of the Chair of Parliamentarism and Political Management,
National Academy for Public Administration under the President of Ukraine,
Head of the All-Ukrainian Union of Veterans "Brotherhood of the "FENIX" battalion", a Deputy of the Poltava Regional Council,
20, Anton Tsedyk St., Kyiv, 03057, Ukraine

Citation: Vorona, P.V. (2018). Shliakhy sotsial'noi rehabilitatsii uchasnykiv ukrains'ko-rosijs'koi vijny na skhodi Ukrainy: zarubizhnyj dosvid [Ways of social rehabilitation of participants of ukrainian-russian war in the east of Ukraine: international experience]. *Bulletin of the NAPA, Series "Public Administration"*, 3 (90), 55–62.

Article arrived: 18.06.2018

Accepted: 27.08.2018